УДК 820 – 3.06: 94 (420).05

СПЕЦИФІКА ХУДОЖНЬОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ТЕМИ ШАХРАЙСТВА В ЄЛИЗАВЕТИНСЬКИХ КНИГАХ ПРО ВАҐАБОНДІВ

Василина К.М., к.філол.н., науковий співробітник

Запорізький державний університет

Загальновідомим є факт надзвичайного розквіту жебрацтва в Європі XVI ст., що спричинило появу доволі масивного шару літератури про ваґабондів (волоцюг та дрібних шахраїв). Серед таких антологій шахрайського ремесла особливо виділяються "Співдружність бродяг" ("The Fraternity of Vagabonds", 1561) Джона Оделі та "Застереження, або Попередження окаянних, яких в народі називають бродягами" ("Caveat or Warning For Common Cursetors, Vulgarly Called Vagabonds", 1566) Томаса Гармена. Ці два зразки шахрайської літератури є широко відомими в колах ренесансознавців і традиційно розглядаються не тільки як генетичні предтечі Ґрінівської памфлетистики [1, 135], але і як достовірне джерело об'єктивних відомостей про життя декласованих елементів в Англії тюдорівської доби (див. [2; 3]).

Вказані твори з'являються в період чергового погіршення криміногенної ситуації в Англії, коли постає нагальна потреба осягнути цей надзвичайно значимий аспект дійсності шляхом систематизації відомостей. Саме в цей час виходить велика кількість наказів про заходи щодо всіляких злодіїв. Так, приміром, в 1562 році єлизаветинський парламент видав акт, за яким "будь-яка людина, що спілкувалася із єгиптянами (тобто циганами) чи копіювала їхню мову або поведінку, вважалася злочинцем" [3, 25]. Два акти 1563 року були націлені на усунення з юрисдикції мирових суддів справ, пов'язаних із підробкою монет, та надання їм повноважень для розгляду випадків содомії [2, 51]. Крім того, виходили різноманітні закони щодо волоцюг, приміром, статут 1563 року ще раз легалізував ліцензії на заняття жебрацтвом [4, 267], таке інше.

На фоні складної криміногенної ситуації в країні особливо виділялися злочини, спрямовані проти приватної власності. В епоху початкового накопичення ("найважливішого феномену кінця XV – XVI ст." [5, 30]) саме такі злодіяння були, з одного боку, досить прибутковим заняттям для всіляких шахраїв, з іншого – найнебезпечнішою загрозою для пересічного громадянина, який бачив у збагаченні не тільки реальний шлях до суттєвого поліпшення умов життя, але й вірний засіб підвищення власного статусу в суспільстві.

Відомо, що досить розгалужена система правосуддя в Англії XVI ст. (парламентський суд, так званий суд королівської лави, суд присяжних, сесії мирових суддів, "шерифські турне", "судові списки" та церковний суд) працювала не дуже ефективно, тому часто-густо пройдисвітам вдавалося уникнути не тільки покарання, але й притягнення до суду. Наприклад, Е.Гекст, суддя, член Зіркової палати стверджував, що в 1596 році біля вісімдесяти відсотків всіх злочинців уникнули суду [2, 50]. Отже, за умов неспроможності влади радикально вплинути на стан справ із злочинністю, поставала нагальна потреба інформувати населення щодо небезпеки, яка походить від всіляких крадіїв і шантажистів, та щодо тих засобів, які можна вжити задля власного захисту. Саме цю інформаційно-дидактичну функцію були покликані виконувати твори про ваґабондів.

Книги Оделі та Гармена стали, по суті, своєрідними довідниками з шахрайства, які користувалися попитом у сучасників. Так, на користь популярності Гарменового твору свідчить той факт, що протягом 1566 – 1568 років він перевидавався тричі і був надрукований ще у 1573 р. та в 1814р. [6, 6]. Цікаво зазначити, що "Застереження…окаянних" читав і добре знав відомий англійський ранньо-бароковий філософ-есеїст Р.Бертон (1577–1640). На це вказують нотатки, зроблені його рукою на полях копії видання "Лондонського дзвонаря" ("The Bellman of London", 1608) Т.Деккера [7, 123].

Дж.Оделі та Т.Гармен не були професійними літераторами (про інші твори Оделі немає жодних відомостей, що ж до Гармена, то достеменно відомо, що він був звичайним суддею в Кенті). Втім, кожному з них вдалося створити настільки переконливий портрет лондонського злочинницького світу, наповнити твори такою кількістю достеменних подробиць і достовірних фактів, що їхні книги стали своєрідними жанрово-стильовими взірцями для більш пізніх памфлетистів – від Ґріна і до епігонів конні-кетчерівського циклу. У зв'язку з цим варто розглянути особливості архітектоніки та ідейно-художню специфіку обох творів.

На думку дослідників Дж.Готтена [цит. за 7, 119] та Ф.Чандлера [8, 92], ці два тексти за структурою є подібними до німецької "Книги бродяг" ("Liber Vagatorum"), яку вперше було опубліковано в 1512 році, а потім – під редакцією Мартіна Лютера – в 1528 році. Цей твір невідомого німецького автора має три складові частини: опис співдружності бродяг, список понять, які мають безпосереднє відношення до них, та "словник сленґу". Однак, як слушно зауважує відомий літературознавець Ф.Ейделотт, подібність загального плану творів не може стати засадничою підставою для того, щоб вважати згадані англійські шахрайські антології виключно епігонськими, адже матеріал у них є суто англійським [7, 119].

Твір Оделі має довгий інформаційно насичений заголовок "Співдружність бродяг, що розповідає про пихатих бродяг та жебраків, як жінок, так і чоловіків, як дівчат, так хлопчаків, а також вміщує назви та характеристику їхніх діянь, з описом банд підступних обманщиків та хитрунів. До цього додається згадка про двадцять п'ять верств шахраїв. Затверджено назавжди Коком Лореллом". Вже з назви видно, що автор вважає себе наслідувачем національних традицій, започаткованих славнозвісним "Човном Кока Лорелла" (слова, які ніби-то належать цьому відомому пройдисвітові винесено ще й на титульний аркуш). Заголовок твору анонсує і специфічний проблемно-тематичний комплекс, і принцип структурно-композиційної організації тексту. Слід відзначити, що Дж.Оделі прагне змалювати не всіх жебраків та бродяг, а переважно тих, які або живуть нечесним шляхом, і, отже, представляють загрозу для англійської громади, або ж мають усі потенційні можливості (завдяки способу існування) для того, аби стати злочинцями.

Структурно-композиційна схема твору Дж.Оделі є доволі розгалуженою. Вступна частина "Співдружності бродяг" складається із короткої поетичної замальовки. У ній автор, який претендує виключно на роль видавця, декларативно знімає з себе відповідальність за вірогідність та достеменність презентованої інформації, вказуючи на те, що він лише переповідає відомості, які "один пройдисвіт надав членам суду в обмін на власну свободу" [9, 2]. Таке самовиправдання автора перед читачем, яке вже стало характерним прийомом в царині кримінальної прози, викладене тут у римованій формі. Твір Оделі складається з трьох підрозділів, кожний з яких презентує опис певної категорії декласованих елементів: двадцяти двох різновидів волоцюг (представників обох статей та й різних вікових категорій – від дітей до старих), трьох видів обманщиків та ошуканців, і, врешті-решт, двадцяти-п'яти верств шахраїв.

Загалом архітектоніка "Співдружності бродяг" досить чітка та наближена до трактатної: автор впроваджує рубрикацію та, виносячи у підзаголовки назви певних видів злодійств, дає їм лаконічні дефініції типу: "**Дивак** (**a Queer Bird**). Дивак – це той, хто недавно вийшов з тюрми та перебуває у пошуках роботи. Він дуже часто виявляється вправним конокрадом, якого злодії поміж собою називають пріґґаром (крадієм верхових коней. – К.В.)" [9, 4].

Слід наголосити на тому, що в творі Оделі інформація розподілена дуже нерівномірно: наприклад, різновиди бродяг, описані в першій та третій частинах, визначені автором досить коротко – одним реченням. Опис інших пройдисвітів – "люб'язного чоловіка", "шахрая чи крадія", "того, хто кидає обручку" – перетворюється на міні-замальовки побуту шахрайського стану, які наповнюються різноманітними ситуаціями-кліше. Необхідно особливо відзначити потужний вплив риторики на художній простір "Співдружності бродяг": тут автор не просто досить логічно та послідовно розгортає свою думку, він, вдаючись до типізації, презентує читачеві низку описів своєрідних стандартних ситуацій. Отже, Дж.Оделі звертається до "анатомування" певної хиби суспільства (у цьому випадку – жебрацтва та шахрайства). Він систематизує відомості про ваґабондів та застосовує науково-точний спосіб для опису прийомів обдурення простих громадян. Таким чином, Оделі створює своєрідний довідник, з якого читач міг почерпнути певну суму знань щодо життя декласованого елементу, а отже, твір мав певну суто прагматичну цінність.

Відомості, викладені Оделі, були значно розширені його послідовником – Т.Гарменом у творі "Застереження, або Попередження окаянних, яких у народі називають бродягами, викладене Томасом Гарменом, есквайром, на користь і задля вигоди його рідної країни". Хоча Гармен у своєму творі використовує структуру, аналогічну до тієї, яку запропонував читацькій увазі Дж.Оделі, він значно поглиблює власне художній компонент. Замість лаконічно-сухої, майже трактатної манери презентації авторського концепту, у Гармена на разі маємо доволі цікавий твір, де певні описові фраґменти сусідять з міні-текстами, які відзначаються динамічним розгортанням сюжетних колізій. Саме наявність фабульної частини у безсюжетному текстовому просторі надає книзі Гармена певної привабливості.

Центральними ознаками книги Гармена є її дидактично-моралізаторська спрямованість та відчутний патріотичний підтекст. Звернімо увагу, що підсилення патетично-патріотичного струменя, спричинене зростанням національної самосвідомості англійців, було характерним для памфлетистики середини XVI ст. Гармен декілька разів протягом твору пояснює той головний мотив, який спонукав його видати цей доволі дивний довідник: "Та, чесно кажучи, зробив я це ***на користь та задля прибутку моєї країни*** (виділено мною. – К.В.), щоб усе королівство дізналося та зрозуміло, як непристойно вони (шахраї. – К.В.) живуть, якими шкідливими заняттями займаються, і щоб усі допомогли швидко викоренити це зло"

[10, 67]. В умовах загального піднесення національного духу англійців важливо було консолідувати зусилля митців задля виховання у читачів відчуття "єдиної родини", гордості за власну країну. У цьому творі співвітчизникам вперше запропоновано об'єднатися і єдиним фронтом виступити проти шахрайських банд. Згодом Р.Ґрін буде спекулювати саме на національно-патріотичних почуттях реципієнта, виносячи патетичні девізи на титульні сторінки своїх ранніх конні-кетчерівських памфлетів та неодноразово наголошуючи на корисності власних творів для спільноти.

Структура "Застереження…окаянних" є водночас і аналогічною до архітектоніки твору Оделі, і дещо відмінною від неї. Подібність полягає у принципі об'єднання матеріалу, адже Гармен теж розбиває текст на мікро-фраґменти, кожний з яких присвячений описові конкретного виду трікстерства. Відмінність композиції творів Оделі та Гармена виявляється більш багатоплановою і є показником того, що "Застереження…окаянних" презентує перехідну фазу розвитку шахрайської прози: від документально точного опису Оделі до більш стилістично довершених конні-кетчерівських памфлетів, та далі – до високохудожніх кримінальних романів XVII ст., у яких цифрові дані чи правдоподібні деталі шахрайського побуту хоча й виноситимуться на периферію художнього простору, все ж будуть збережені задля посилення вірогідності зображуваних подій. Натомість акцент буде зміщено в бік художнього осмислення самоцінності досвіду окремого "негероїчного" шахрая, при цьому одним із найпродуктивніших прийомів характеристики такого образу виявиться не декларативна оцінка автором свого протагоніста, а зображення пройдисвіта "в дії".

Отже, новаторських рис у структурі "Застереження…окаянних" декілька. По-перше, Гармен розміщує поетичну вставку в кінці твору, і вона в нього виступає своєрідним резюме всього викладеного (нагадаємо, що в Оделі поезія анонсує розповідь). Використовуючи прозометричну структуру, Гармен наслідує ту традицію, яка була вже перенесена з "високої" прози в царину "criminal fiction". У площині мистецької надзадачі Гарменів твір теж перегукується із попередніми книгами про пройдисвітів (антологіями Р.Копленда "Шлях до нічліжки", 1535-36, Ґ.Волкера "Публічне викриття гри в кості", 1552). Головне завдання свого довідника кентський джентльмен вбачає у презентації відомостей для того, щоб "всі верстви безпосередньо могли побачити, як у добре відшліфованому дзеркалі, різноманітні прояви їхньої (ваґабондів. – К.В.) підступної поведінки" [10, 118]. Як бачимо, в "Застереженні…окаянних" ідейний зміст вступної частини і віршованого фіналу є абсолютно тотожним. Таке специфічне обрамлення виконує у книзі Гармена функцію своєрідної рами, що свідчить про потужний вплив риторичного начала: головне вихідне положення слугує водночас і кінцевим резюме.

По-друге, Гармен вперше використовує у творі, який за тематикою тяжіє до "низової" прози, двокомпонентний вступ, що, як відомо, був програмним моментом композиційної будови "високої" літератури. Вступ до "Застереження…окаянних" включає присвяту "справедливій вельмишановній та надзвичайно добрій леді Єлизаветі, графині Шрузбері" [10, 61] та безпосереднє звернення до читача.

По-третє, самі злодійські практики у Гармена мають не тільки інші назви (інколи в Оделі та Гармена одні й ті самі сленґізми означують відмінні практики, інколи – однакові практики отримують різні назви), але й більш розгорнутий опис. Збільшення текстового простору відбувається за рахунок введення екземпліцитних курйозно-анекдотичних оповідок, які покликані не тільки проілюструвати конкретні випадки спілкування із злиднями, але й розважити реципієнта, "розбавити" науково точний, абстрактно-клішований текст. Запроваджена Гарменом розповідна схема (співіснування лаконічного трактатного і образно-поетичного наративного модусів) не була типовою для ранньої фази розвитку шахрайської літератури в Англії. Втім, саме цю схему згодом активно використовував і Роберт Ґрін (ранні конні-кетчерівські памфлети), і його послідовники: анонімний автор памфлету "Основа конні-кетчерства" ("The Groundworke of Conny-catching", 1592), памфлетист, що підписався Катберт-конні-кетчер, у "Захисті конні-кетчерства" ("The Defence of Conny-catching", 1592), а також С.Роулендз, Т.Деккер та ін.

По-четверте, Т.Гармен пропонує увазі читача досить великий список відомих йому шахраїв (всього понад двісті імен та прізвиськ). Письменник розбиває цей список на три частини (відповідно до видів ошуканства – "чесні чоловіки" (upright-men), шахраї (rogues), порушувачі спокою (palliards) –, кожна з яких викладена в алфавітному порядку. Цікаво у зв'язку з цим зауважити, що імена злидарів не були вигадані письменником, деякі з них можна зустріти у тогочасних судових документах.

Наступними новаторськими компонентами, які саме Гармен впроваджує до кримінальної прози, виступають словник сленґу та оригінальний фраґмент діалогу між шахраями. Ці частини тексту виокремлено графічно. Згаданий діалог містить не тільки власне автентичні фрази, якими обмінюються два пройдисвіти, але й переклад цих фраз, котрий запобігливий автор пропонує читацькій увазі. У такий спосіб Гармен сподівається задовольнити потребу населення урізноманітнити своє дозвілля: річ у тім, що в XVI ст. англійці, жадібні до найрізноманітніших відомостей, полюбляли розгадувати всілякі ребуси та загадки. Досить популярним було написання акровіршів, віршів у формі конкретних речей, як-от люстерка, віяла, корони таке інше (див. [11, 83]). І саме в середині XVI ст. – у період пожвавленого наступу англійської мови на французьку та латину в різних галузях суспільного життя та зокрема в літературі – зросла цікавість і до всіляких діалектів та жарґонізмів, а самі єлизаветинські "men of letters"

досить часто вдавалися до словотворення шляхом чи то контамінації існуючих морфем, чи то транслітерації іноземних слів. Йдучи у руслі модної традиції, Гармен пропонує увазі читача своєрідну головоломку з ключем. І такий шифрувальний прийом переймуть у нього налаштовані на віртуозну гру зі словом та змістом літописці злодійського життя – представники маньєристичної та барокової естетики, зокрема Т.Деккер ("Світло ліхтаря та свічки" (Lanthorne and Candlelight), 1608), Р.Гед (перша частина "Англійського крадія" ("The English Rogue"), 1665) та ін., які презентували читачеві вірші, написані сленґом. Звернімо увагу, що згодом широкої популярності набуде і шахрайська лірика, яка в XVII – XVIII ст. виходитиме або окремими виданнями, або у складі популярних словників злодійського арґо.

Отже, структурно-композиційна канва Гарменового тексту відзначається неординарністю: вона містить цілу низку оригінальних новацій та стає певним канонічним кліше для послідовників. Вони застосовуватимуть запропоновану Гарменом схему чи то беручи її повністю, як це зробили Р.Ґрін (ранні конні-кетчерівські памфлети), автор "Основи конні-кетчерства" (1592), чи то запозичуючи її окремі складники: словник шахрайського арґо (Р.Ґрін, С.Роулендз, Т.Декер, Р.Гед), епізоди розмови між представниками декласованого прошарку населення (Т.Деккер, Р.Гед та Ф.Кіркмен).

Характерною ознакою стилістичного малюнку "Застереження …окаянних" виявляється вже традиційна та обов'язкова для злодійської літератури схильність до використання різнохарактерних елементів у межах однієї текстової єдності. При цьому синтез відбувається на різних рівнях поетики: "низька" тематика – "висока" стилістика, проза – поетичні вставки, типізовані описи – індивідуалізовані приклади, наукова точність викладення – художня образність, загальновживана лексика – злодійський сленґ. У такій суміші різнохарактерних поетологічних елементів проступає вельми цікава закономірність розвитку шахрайської прози XVI ст.: письменники, які виносили на осуд широкого читацького загалу "низьку" тематику, не тільки свідомо шокували читача (який, однак, полюбляв всілякі "гарячі" теми), але й доволі сміливо і навіть зухвало порушували загальноприйняті літературні норми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Baker E.A. The History of the English Novel. The Elizabethan Age and After. – London, 1937.
2. Cockburn J.S. The Nature and Incidence of Crime in England 1559 – 1625: A Preliminary Survey// Crime in England: 1550 – 1800/ Ed.by J.S.Cockburn. – Princeton: New Jersey: Princeton Univ.Press, 1977. – P. 49 – 71.
3. Judges A.V. Introduction// The Elizabethan Underworld/ Ed.by A.V.Judges. – London: George Routledge & Sons.Ltd., 1930. – P. 13 – 61.
4. Youings Joyce. Sixteenth-Century England. – Penguin Books, 1991.
5. Чистозвонов А.Н. Социальная природа нидерландского бюргерства при феодализме и в период перехода от феодализма к капитализму// Социальная природа средневекового бюргерства XIII – XVII вв. – М.: Наука, 1979. – С.15 – 49.
6. Furnivall F.J. Preface// Awdeley's Fraternitye of Vagabondes, Harman's Caueat, Haben's Sermon, & c. – Berlin – New York – Philadelphia: Early English Text Society, 1889. – № 9. – P. 1– 26.
7. Aydelotte Frank. Elizabethan Rogues and Vagabonds. – London: Frank Cass & Co.LTD, 1967.
8. Chandler F.W. The Literature of Roguery: In 2 vol. – Boston and New York: Univer.Press, 1907.– Vol.1.
9. Awdeley John. The Fraternitye of Vagabondes// Awdeley's Fraternitye of Vagabondes, Harman's Caueat, Haben's Sermon, & c. – Berlin – New York – Philadelphia: Early English Text Society, 1889. – № 9. – P. 1 –16.
10. Harman Thomas. A Caveat or Warning for Common Cursitors Vulgarly Called Vagabonds// The Elizabethan Underworld... – P.61 – 118.
11. Bradbrook M.C. Themes and Conventions of Elizabethan Tragedy. – Cambridge: Univ. Press, 1957.